

Т. П. КАРНАУХ

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ ЮРИДИЧНИХ І ФІЗИЧНИХ ОСІБ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ І ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Розглядаються питання співвідношення окремих прав фізичних і юридичних осіб у межах конституційного і цивільного права, проблеми їх закріплення в Основному Законі та Цивільному кодексі України. Аналізується вплив практики конституційного судочинства на розвиток цих прав.

Ключові слова: права юридичних і фізичних осіб, особисті немайнові права.

Рассматриваются вопросы соотношения некоторых прав физических и юридических лиц в пределах конституционного и гражданского права, проблемы их закрепления в Основном Законе и Гражданском кодексе Украины. Анализируется влияние практики конституционного правосудия на развитие этих прав.

Ключевые слова: права юридических и физических лиц, личные неимущественные права.

The article deals with the questions of interrelations between particular rights of individuals and legal persons within Civil and Constitutional law; their application in Main Law as well as in the Civil Code of Ukraine was reviewed. The impact of Constitutional Judiciary on the said rights has been as well analyzed.

Key words: the rights of legal persons and individuals, personal non-property rights.

Юридичні особи виступають рівноправними суб'єктами поряд з фізичними особами майже в усіх галузях вітчизняного права. Водночас інститут юридичної особи набуває ознак міжгалузевого характеру, адже норми, що входять до його складу, належать як до приватного, так і публічного права. Втім галузева правосуб'єктність юридичної особи має ряд особливостей, яскравим прикладом чого є співвідношення прав і свобод людини і громадянина з правами юридичної особи у площині конституційного та цивільного права України. Безумовно, встановлені межі наукової статті не дозволяють детально здійснити аналіз усіх аспектів можливого співвідношення прав названих суб'єктів, тому в цій публікації ми акцентуємо увагу на дослідженні особистих немайнових прав юридичних осіб.

Однією з головних особливостей розвитку вітчизняного та зарубіжного конституціоналізму в ХХІ ст. залишається «людиноцентризм» сучасних конституцій і конституційних актів¹. Відповідно правам і свободам людини і громадянина у Конституції України (далі – Конституція) присвячено окремий розділ II, на відміну від юридичних осіб і їх прав, про які немає жодної згадки. Саме цим, на наш погляд, і пояснюється брак вітчизняних розвідок стосовно прав колективних суб'єктів у науці конституційного права. Дослідженню останніх кризь призму конституційно-правових положень присвячено праці російських правознавців О. О. Даркова, А. Г. Кузьміна, В. Кузнецова, В. В. Солдатова, В. М. Шеломенцева. Водночас, до прав юридичної особи, як однієї з основних цивільно-правових конструкцій зверталися вчені-юристи Н. В. Козлова, О. А. Пешкова, Р. О. Стефанчук, С. О. Сліпченко, В. С. Толстой та ін.

На нашу думку, існує низка проблем, які потребують наукового дослідження, зокрема:

а) в галузі конституційного права: *по-перше*, можливість та межі розповсюдження положень Основного Закону про права і свободи людини і громадянина на колективних суб'єктів; *по-друге*, необхідність і можливість закріплення в Конституції основних прав юридичної особи; *по-третє*, практика конституційного судочинства стосовно захисту і тлумачення прав, належних колективним суб'єктам.

б) у рамках цивільного права: *по-перше*, характеристика співвідношення прав фізичних і юридичних осіб; *по-друге*, вплив на них відповідних положень Основного Закону.

Виходячи з наведеного, *метою статті* є визначення напрямків вирішення вищезазначених проблем у конституційному і цивільному праві.

В основних законах ряду держав зафіксовано положення про те, що права, свободи й обов'язки фізичних осіб розповсюджуються на юридичних осіб в такій мірі, в якій це узгоджується із загальною метою колективних утворень і сутністю відповідних прав, свобод і обов'язків (ч. 3 ст. 19 Конституції Федеративної Республіки Німеччина, ч. 2 ст. 9 Конституції Естонської Республіки, ч. 2 ст. 16 Конституції Республіки Албанія, ст. 45 Конституції Грузії, ст. 42¹ Конституції Республіки Вірменія).

Конституція України 1996 р. не містить прямої вказівки щодо розповсюдження на юридичних осіб основних прав і свобод людини і громадянина, закріплених у розділі II. Водночас, поняття «юридичної особи», як і її правоздатності в Основному Законі також відсутні. Натомість на конституційному рівні йдеться про таких колективних суб'єктів як релігійні організації, політичні партії, громадські організації, професійні спілки, метою створення яких є здійснення та реалізація фізичними особами політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 35, 36, 37, 67). Водночас, на наше переконання, відсутність в Основному Законі відповідних положень не повинна тлумачитись як обставина, що виключає можливість юридичних осіб бути носіями прав і свобод на рівні з фізичними особами.

Більше того, відштовхуючись від конституційного принципу рівності всіх суб'єктів права перед законом, ми вважаємо, що термін «кожен», вжитий у низці статей розділу II Конституції (ст. 30, 31, 34, 41, 42) стосовно низки прав і свобод, дає підстави визнавати суб'єктом їх здійснення в рівній мірі, як фізичних, так і юридичних осіб. Звідси логічно випливає питання про межі розповсюдження відповідних прав фізичних осіб, закріплених в Основному Законі, на юридичних осіб?

На думку А. Г. Кузьміна, виходячи з правової природи юридичних осіб, на них можуть бути поширені наступні види прав, похідні від прав людини: окремі права другого і наступних поколінь, при чому саме економічні права другого покоління є першоосною для створення юридичних осіб; деякі громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права, залежно від змісту².

Згідно з правовими позиціями Конституційного Суду Російської Федерації (далі – КС РФ) за своєю природою можуть належати як громадянам (фізичним особам), так і їх об'єднанням (юридичним особам) наступні права, закріплені в Основному Законі: право на пошук, отримання, передачу, виробництво, розповсюдження інформації (ч. 4 ст. 29), право на звернення до державних органів (ст. 33), право на захист своїх прав усіма способами, не забороненими законом (ст. 45), право на судовий захист як гарантія всіх інших конституційних прав (ст. 46)³.

На нашу думку, при визначенні кола прав та інтересів, належних юридичним

особам насамперед слід зазначити, які з прав людини за своєю природою не можуть бути застосовані до колективних суб'єктів: право на життя; право на повагу до гідності; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування; право на свободу та особисту недоторканність; право на сім'ю; право на освіту тощо.

Зважаючи на це, обсяг прав і законних інтересів юридичних осіб різнитиметься від закріпленого в Основному Законі переліку прав і свобод громадян. За твердженням В. Кузнєцова, визначення кола таких основних прав, носіями яких виступали б одночасно і громадяни, і юридичні особи, могло б здійснюватися Конституційним Судом під час розгляду конкретних справ про конституційність правозастосовної практики⁴.

Відповідно до ст. 42, 43 Закону України «Про Конституційний Суд України» (далі – КСУ) юридичні особи нарівні з фізичними мають право на конституційне звернення. Тобто колективні суб'єкти можуть направляти до Суду письмові клопотання про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту належних їм прав. Практика свідчить, що за роки діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні до нього за захистом своїх прав зверталися юридичні особи як публічного, так і приватного права. Однак, в рішенні № 1-рп/99 від 09.02.1999 р. КСУ вказав, що положення розділу II Основного Закону «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», в якому закріплені конституційні права, свободи і обов'язки насамперед людини і громадянина та їх гарантії, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб. Про це свідчить як назва цього розділу, так і системний аналіз змісту його статей та ч. 2 ст. 3 Конституції⁵.

Слід зазначити, що судді М. І. Козюбра, М. Д. Савенко і В. Є. Скомороха не підтримали цю правову позицію Суду, обґрунтувавши своє власне бачення суті виниклої проблеми та офіційно оприлюднивши його в окремих думках. Наприклад, М. І. Козюбра зазначив: «Юридичні особи як колективні утворення втілюють об'єднану людську волю, причому діє вона в певному напрямі, зумовленому метою створення юридичної особи. Зрозуміло, що як суб'єкт права юридична особа може бути носієм далеко не всіх прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, закріплених у розділі II Конституції України, а тільки тих з них, які узгоджуються із загальними цілями юридичних осіб та суттю таких прав, свобод і обов'язків»⁶.

Яскравим прикладом того, що відсутність у назві відповідного розділу Основного Закону про права і свободи людини і громадянина згадки про юридичну особу не впливає на можливість їх розповсюдження на останню є практика КС РФ. Зокрема, в абзаці 4 п. 2 мотивувальної частини Постанови КС РФ № 24-П від 12.10.1998 р. зазначено, що на юридичних осіб розповсюджуються не лише конституційні обов'язки, але й принципи та гарантії у тій мірі, в якій ці принципи і гарантії можуть бути до них застосовані⁷. Як влучно зауважив В. В. Солдатов, «Суд може «закріпити» конституційне право, що належить за Конституцією РФ людині і громадянину, за юридичною особою, беручи до уваги природу конституційного права і сутність юридичної особи. Зміст закріпленого в Конституції РФ права може бути змінено під юридичну особу. Крім того, Суд виводить конституційні права юридичних осіб, тлумачачи зміст конституційних принципів. Процес конституціоналізації юридичних осіб свідчить про «закріплення» даного права за всіма юридичними особами або за певним їх видом, і в подальшому не потребує

обґрунтування належності даного конституційного права юридичній особі»⁸.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що права юридичних осіб як суб'єктів реалізації конституційних прав фізичних осіб закріплюються утверджуються за ними відповідно до Основного Закону або правозастосовної діяльності національних конституційних судів. З огляду на практику КСУ права юридичних осіб в Україні потребують утвердження на конституційному рівні шляхом: 1) закріплення положення про розповсюдження прав, свобод і обов'язків фізичних осіб на юридичних осіб в такій мірі, в якій це узгоджується із загальною метою колективних утворень і сутністю відповідних прав, свобод і обов'язків; 2) закріплення в окремих правових нормах переліку основних прав, які можуть належати юридичним особам.

Співвідношення особистих немайнових прав фізичних і юридичних осіб на рівні цивільного права має свої особливості.

По-перше, регламентації особистих немайнових прав фізичних осіб у Цивільному кодексі України (далі – ЦК) окремо присвячено Книгу другу, яка вміщує 46 статей. Натомість регулювання особистих немайнових прав юридичних осіб здійснюється лише однією статтею (ст. 94 ЦК). Зазначене, на наш погляд, указує на неналежний стан правового регулювання особистих немайнових правовідносин і відсутність юридичної рівності між їх учасниками в цій частині.

По-друге, особисті немайнові права юридичних осіб мають похідний характер від аналогічних прав фізичних осіб. Ця позиція ґрунтується на тому, що особисті немайнові права юридичної особи не можуть існувати у так би мовити первинному («чистому», природному) вигляді, а мають похідний характер, оскільки їх носій – юридична особа є «результатом правової інженерії», отриманим завдяки тому, що «людська особистість передала частину своїх правових властивостей створюваному нею суб'єкту»⁹. З приводу цього писав також Г. Кельзен, стверджуючи: «Тим висловлюванням, що котра-небудь корпорація як юридична особа є суб'єктом обов'язків чи прав, описуються обов'язки й права, котрі завжди є обов'язками й правами визначених людей, оскільки саме поведінка цих людей наповнює змістом їх, що плісмається як обов'язки й права юридичної особи, на неї переносяться і їй приписуються»¹⁰.

Отже, наявність особистих немайнових прав у юридичних осіб пояснюється тим, що вони, по суті, є об'єднанням фізичних осіб. Тому права, якими наділяються юридичні особи, є не первинними, а похідними і, здебільшого, мають аналогію серед особистих немайнових прав фізичних осіб.

По-третє, юридичні особи здатні мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як фізичні особи, крім тих, що за своєю природою можуть належати лише людині (ст. 91 ЦК). Запроваджуючи цю норму, творці ЦК виходили з того, що «юридичні особи – це реально існуючі суб'єкти відносин, які виникли на певному етапі історії людства у зв'язку із ускладненням економічного життя, а їхнє основне завдання – реалізувати найбільш повно інтереси і права індивідів»¹¹.

По-четверте, слушною є думка професора Р. О. Стефанчука про те, що «... цивільне законодавство не просто інкорпорувало у свій зміст більшість із конституційних положень про права людини, перенісши їх у категорію особистих немайнових, чим надало їм характеру приватно-правових, але й забезпечило їх ефективне здійснення та всебічну охорону...»¹². На її продовження додамо, що цивільне законодавство також розповсюдило дію відповідних конституційних

норм на юридичних осіб.

По-н'ятте, у ст. 94 ЦК наведено перелік особистих немайнових прав (право на недоторканість ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію), належних колективним суб'єктам, що не має вичерпного характеру. Це означає, що каталог названих прав юридичних осіб може бути розширений за рахунок особистих немайнових прав фізичних осіб, що забезпечують соціальне буття фізичної особи з глави 22 ЦК (наприклад, право на найменування, право на особисті папери та розпорядження ними, право на захист інтересів при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок, право на свободу об'єднання тощо).

Разом з тим юридичні особи в жодному разі не можуть бути носіями особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи: право на життя, право на охорону здоров'я, право на донорство, право на сім'ю, право на опіку або піклування тощо (глава 21 ЦК).

По-шосте, з прийняттям у 2003 році нового ЦК уперше на кодифікаційному рівні було закріплено особисті немайнові права як фізичних, так і юридичних осіб, а також можливість їх захисту способами, встановленими у главі 3 ЦК. Проте законодавець залишив поза увагою забезпечення названих прав юридичних осіб дієвими конституційно-правовими гарантіями здійснення і захисту. Це необхідно для захисту прав і свобод фізичних осіб, що стоять за цим колективним суб'єктом від їх порушення з боку держави, її органів та посадових осіб.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати:

– права юридичних осіб на рівні конституційного і цивільного права мають похідний характер від прав фізичних осіб, крім тих, що за своєю природою можуть належати лише людині (право на життя, право на повагу до гідності; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування; право на свободу та особисту недоторканність; право на сім'ю тощо);

– юридична особа має різну правоздатність у конституційному і цивільному праві. В Основному Законі правоздатність юридичних осіб не визначено, а згідно з правовою позицією КСУ права, свободи і обов'язки фізичних осіб не поширюються на юридичних осіб. На рівні цивільного права юридичні та фізичні особи мають однакову правоздатність;

– стан законодавчого унормування прав юридичних осіб є недостатнім у порівнянні з правами фізичних осіб. У Конституції останнім виділено окремі розділ II, а в ЦК – Книгу другу, коли щодо прав юридичної особи в Основному Законі положення відсутні, а в ЦК вміщено всього одну статтю;

– кодифікованість, тобто закріпленість у нормативно-правовому акті є важливою ознакою прав юридичних осіб як на рівні галузевого, так і конституційного законодавства. У ЦК в окремі статті визначено перелік особистих немайнових прав, який не має вичерпного характеру. Вважаємо, що в Основному Законі також варто було б визначити основний перелік прав і свобод, які можуть належати юридичним особам. Адже кодифікованість прав юридичних осіб в Конституції є запорукою їх гарантованості і захищеності від порушень з боку держави, її органів і посадових осіб;

– юридичні особи можуть захистити свої права в порядку конституційного і цивільного судочинства та іншими способами. З метою реалізації чи захисту належних їм прав юридичні особи можуть звертатися до КСУ щодо необхідності офіційного тлумачення Конституції та законів України. Проте, зважаючи на рішення КСУ № 1-рп/99 від 09.02.1999 р., правові норми розділу II Основного

Закону не поширюються на юридичних осіб, що свідчить, на наш погляд, про певне обмеження в забезпеченні належного захисту прав колективних суб'єктів.

Таким чином, багато питань щодо співвідношення прав юридичних і фізичних осіб потребують вирішення як у конституційному, так і в цивільному праві шляхом законодавчого врегулювання або коригування практики (правових позицій) конституційного судочинства.

1. *Скрипнюк О. В.* Конституційне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 281. 2. *Кузьмін А. Г.* Юридические лица как субъекты конституционно-правовых отношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Челябинск, 2007. – С. 6. 3. *Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 22.04.2004 г. № 213-О по жалобе общественного благотворительного учреждения «Институт общественных проблем» «Единая Европа» на нарушение конституционных прав и свобод статьями 255 и 258 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации «Об обжаловании в суд действий и решений, нарушающих права и свободы граждан»* // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [KSRFDecision31297 \[1\].pdf](http://ksrf.ru/Decision/31297_1.pdf). 4. *Кузнецов В.* Конституция и права юридических лиц // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawmix.ru/comm/8440/>. 5. *Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/99 від 09.02.1999 р. у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів)* // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – Ст. 255. 6. *Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/99 від 09.02.1999 р. у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів)* // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – Ст. 255. 7. *Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 12.10.1998 г. № 24-П по делу о проверке конституционности пункта 3 статьи 11 Закона Российской Федерации от 27 декабря 1991 года «Об основах налоговой системы в Российской Федерации»* // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ksrf.ru/Decision/Pages/default.aspx>. 8. *Солдатов В. В.* Защита конституционных прав юридических лиц в Конституционном Суде Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Челябинск, 2007. – С. 18. 9. *Архипов С.И.* Сущность юридического лица // Правоведение: Известия высших учебных заведений. – 2004. – № 5 (256). – С. 81-82. 10. *Кельзен Ханс.* Чисте Правознавство: 3 дод.: Проблема справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 198, 211. 11. *Довгерт А.* Проблеми кодифікації цивільного (приватного) права в Україні // Українське право. – 1998. – № 1 (9). – С. 45. 12. *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 2007. – С. 1.